

RECERQUES SOBRE EL COMERÇ BAIX-IMPERIAL DEL NORD-EST DE LA PENÍNSULA IBÈRICA

JOSEP VILELLA I MASANA

Aquestes recerques recolzen bàsicament en les poques dades escrites — inclosa l'epigrafia — que encaixen dins la sincronia de la darrera antiguitat i que fan referència al nord-est de la Península o bé permeten endinsar-nos una mica més en el coneixement de l'activitat comercial d'aquest moment.

A la informació que hem collit dels textos hi afegim, bé que d'una manera molt succinta, les dades tangibles fornides per la numismàtica i l'arqueologia intentant així, quan és possible, traspuar un xic més els barratges que s'aixequen davant l'arada que mena i empeny l'investigador.

La punyent escassetat quantitativa i qualitativa de les fonts d'aquesta època encara s'aguditza més a l'hora de rastrejar la informació que ens puguin proporcionar devers l'activitat comercial i, d'altra banda, no cal dir que aquesta parquedat condiciona, i àdhuc ens atreviríem a dir que determina, els resultats que es poden obtenir d'aquest període, ja que sovint hom no pot recórrer altres viaranys. Així, per exemple, els textos literaris, de conservació rara i atzarosa, solament ens donen petites dades sobre el comerç llunyà que solcava la Mediterrània i es marceixen a l'hora de valorar els intercanvis locals i més o menys restringits, els quals a moltes zones i moltes vegades tenen, versemblantment, una importància molt més rellevant que el mercadeig de llarg recorregut cenyit a un nombre relativament limitat de productes.

Es evident que entre la darrera antiguitat i els segles precedents hi ha diferències molt paleses i absolutament diacrítiques, la pregona transformació que constatem en totes les manifestacions del món baix-imperial no és, certament, aliena al comerç però els testimoniatges de què hom disposa, encara que poc, demostren que el comerç segueix jugant un paper cabdal d'avantguarda i d'impuls dins la textura del Baix Imperi i concretament, és clar, a les contrades del nord-est de la Península Ibèrica.

De tot el ventall d'aspectes susceptibles de ser analitzats en llur vessant comercial ens cenyim només a quatre qüestions: quins productes podem afirmar amb seguretat que constituïen part de la saba d'aquest comerç, les persones que es guanyaven la vida mitjançant el mercadeig, les rutes comercials i, finalment, el que ens aporten els textos dels escriptors cristians.

ELS PRODUCTES COMERCIALS

Els treballs més recents¹ ja van bandejant la pesant llosa de la tradició que acceptava una i altra vegada els escrits apologètics i llaçgoters de les *Laudes Hispaniae*,² és a dir, els clixés que es van repetint dins les fonts antigues i que tan corrents són durant el Baix Imperi; recordem, per exemple, les tirallongues d'un Pacato o d'un Claudià.

Enfront d'això els dos textos fonamentals que presenten les fonts per estudiar el comerç romà baix-imperial de la Península Ibèrica són l'Edicte de Diocleciana i l'*Expositio*.³ Ara bé, per més que aquestes obres siguin conegudes des de sempre, creiem que les dades, malauradament massa minses, i les possibilitats que ens aporten no s'han reflectit suficientment en la investigació històrica i aquest fet és prou palès pel que ateny als indrets que aquí estudiem.

Realment és molt difícil de saber si l'Edicte i l'*Expositio* ens fan conèixer una imatge prou fidedigna del comerç que hi havia al nord-est de la Península durant el Baix Imperi i concretament en el segle iv — l'Edicte aniria referit a començaments de segle i l'*Expositio* vers la meitat —; probablement no; ara és evident que tots els productes mencionats en l'Edicte i l'*Expositio* també surten en les altres fonts contemporànies — entre les quals sobresurt per a nosaltres el testimoni d'Ausoni — que són d'una gran diversitat.

Heus aquí els passatges de l'*Edictum Diocletiani et Collegarum de pretiis rerum uenaliū* i de l'*Expositio totius mundi et gentium* amb llur petita variant donada per la *Descriptio totius mundi* referits als productes de la Hispània baix-imperial:

1. Per exemple, J. M. BLÁZQUEZ, *Historia económica de la Hispania romana*, Madrid, 1978; R. TEJA, *Economía y sociedad en el Bajo Imperio*, a *Historia de España Antigua II: Hispania romana*, Madrid, 1978; J. ARCE, *El edictum de pretiis y la Diocesis Hispaniarum: notas sobre la economía de la Península Ibérica en el Bajo Imperio romano*, a *HAnt*, 39, 1979, pàgs. 5-25.

2. Vegeu C. FERNÁNDEZ CHICARRO, *Laudes Hispaniae*, Madrid, 1948, que és un recull antològic de textos. Algunes *laudes Hispaniae*: PLINI, *H. N.*, 37, 203; JUSTÍ, 44, 1, i 44, 10; MELA, II, 6, 85, 96; PACATO, 4, 2-4; CLAUDI CLAUDIÀ, *Carm. Min.*, XXX, 50-78...

3. Quant a l'edicte fem anar l'edició de M. Giaccherio, *Edictum Diocletiani et Collegarum de pretiis rerum uenaliū in integrum fere restitutum*, Gènova, 1974. Per a l'*Expositio*, J. ROUGÉ, *Expositio totius mundi et gentium*, col. Sources Chrètiennes, 124, París, 1966.

Edicte de Diocleciana:

4.1. *ITEM CARNIS*

4.8. *Per<n>ae optimae petasonis siue Menapicae uel Cerritanae Ital(icum) po(ndo) unum *uiginti*

25.1. *[DE LANIS]*

25.7. *[Lanae Asturicensis p(ondo) unum *(centum)]*

Expositio:

LIX, *Deinde a Gallia Spania terra lata et maxima et diues, uiris doctis <et omnibus bonis ornata est> in omnibus negotiis <pollens>, quorum ex parte dicemus: oleum enim et liquanem et uestem uariam et lardum et iumenta mittens, omni mundo sufficiens. Omnia bona possidens et praecipua in omnibus bonis, insuper autem et sparti uirtutem omni terrae praestans, uidetur quidem necessaria apud multos, quoniam omne nauium genus saluat et per ipsum quamplurime omne negotium uidetur; apud multos autem debilis esse uidebitur.*

Descriptio:

LIX, *Post Gallias Hispania, terra lata, diues et maxima, uiris doctis et omnibus bonis ornata, que omnibus negotiis pollet, oleum uero multum et liquanem emittit, uestem quoque uariam et iumenta; lardo et sparto abundans, non solum omnia bona sed et praecipua habet. Inde Oceanus narrare potest. Sed quid ibi esse potest? Est enim desertum et, sicut aiunt, est ibi finis mundi.*

És, veritablement, molt decebedor trobar solament dos qualificatius geogràfics o dues denominacions d'origen referides a la Península Ibèrica en l'Edicte de Diocleciana: el de la llana d'Astúries i el de la producció ramadera de la Cerdanya; això, però, no vol dir que només siguin aquests dos els productes hispànics que reflecteix l'Edicte — potser sí els més exòtics — ja que hom pot pensar que altres mercaderies, de la gran quantitat a què fa referència l'Edicte, també podien ésser produïdes i comercialitzades aquí, cosa que sembla molt versemblant.⁴

4. Així si comparem les classificacions o qualitats d'oli que presenta l'Edicte de Diocleciana (III, 1,2,3), excepció feta de l'oli de rave — *oleum raphaninum* —, amb les que estableix Sant Isidor a inicis del segle VII, veiem que hi ha un cert paral·lisme. Diu Isidor: «*Sed quod ex albis fuerit oliuis expressum uocatur Hispanum, a Graecis ομφάχιον appellatum, quod autem ex fuluis et nondum maturis fuerit expres-*

L'*Expositio*, per la seva banda, ens diu que els productes que s'exportaven des d'Hispania eren oli, *liquanem*, teixits, animals de càrrega, espart i llard.

Cenyint-nos al nord-est de la Tarraconense podem dir que dels productes que esmenten l'Edicte dels Tetrarques i l'*Expositio*, almenys l'oli, el *liquanem* i el llard eren produïts — amb una valoració estadística que lògicament se'ns escapa — en aquest indret.

La primera mercaderia que cita l'*Expositio* de les que s'exportaven des d'Hispania en el segle IV és l'oli; les mencions d'oli són relativament freqüents en el text, ja que aquesta obra es refereix fonamentalment a les regions mediterrànies. Per més que la producció i comercialització d'oli hispànic són ben conegudes en època alt-imperial⁵ no passa el mateix en el Baix Imperi, malgrat que a nivell global la importància de l'oli en els segles de la darrera antiguitat sigui ben palesa, sobretot perquè és l'oli un dels productes bàsics tant en l'*annona* cívica com en la militar,⁶ importància que també queda reflectida en l'atenció que es dedica a aquest producte en les disposicions oficials del moment com per exemple en el mateix Edicte de Dioclecià o en les mesures preses per Valentinià i Gracià⁷ en prohibir l'exportació d'oli — així mateix com el vi i el *garum* — als pobles bàrbars.

Pensem que la falta de testimonis arqueològics rellevants, com els que hi ha pels primers segles de l'Imperi, ha contribuït a oblidar en bona mesura el paper que l'oli continua jugant en la Península Ibèrica durant l'època baix-imperial i concretament en l'activitat comercial. Així, com ja ha insistit García Moreno,⁸ no es pot acceptar, per exemple, el raonament a què arriba Ponsich⁹ basant-se solament en dades arqueològiques i recolzant-se en una argumentació *ex silentio* en

sum uiride appellatur, quod uero ex nimium maturis commune dicitur, ex his ad usum vitae primum est Hispanum, secundum uiride, tertium commune» (17, 7; 68). Hom podria, doncs, establir aquest paral·lisme:

Edicte:	Isidor:
<i>oleum flor</i>	<i>oleum hispanum</i>
<i>oleum sequens</i>	<i>oleum uiride</i>
<i>oleum cibarius</i>	<i>oleum commune</i>

5. Vegeu R. ÉTIENNE, *Les amphores du monte Testaccio au IIIe siècle*, a *MEFR*, LXI, 1949; A. GARCÍA Y BELLIDO, *Las exportaciones de aceite andaluz al este de Francia en el siglo II de la Era*, a *AEA*, XXV, 1952; J. REMESAL, *Economía agraria del valle inferior del Guadalquivir durante el Imperio romano*, Madrid, 1977; M. PONSICH, *Implantation rurale antique sur le Bas-Guadalquivir*, París, 1979; et alii.

6. Vegeu J. ROUGÉ, *Recherches sur l'organisation du commerce maritime en Méditerranée sous l'Empire romain*, París, 1966, pàg. 480.

7. C. J., IV, 41, 1, i IV, 63, 2.

8. A. GARCÍA MORENO, *¿Continuidad o discontinuidad de la producción oleícola hispana durante la antigüedad tardía (siglos V-VII)?*, a *Producción y comercio del aceite en la Antigüedad*, Madrid, 1981, pàgs. 301-309.

9. M. PONSICH, op. cit., pàg. 281.

afirmar que el conreu de l'olivera pràcticament desapareix a inicis del segle v, fet que està en total contradicció amb el que ens diuen les fonts i que en bona lògica cal pensar.

No cal remarcar l'absoluta preponderància des de sempre en la producció oleícola hispànica de la Bètica, ara bé està també, d'altra banda, prou documentada la presència de l'oli¹⁰ en el nord-est de la Península i concretament durant el Baix Imperi.

El text fonamental que tenim per justificar la producció d'oli al nord-est de la Tarraconense en aquest moment és d'Ausoni. Dècim Magne Ausoni, el cèlebre poeta de Bordeus que viu gairebé durant tot el segle iv i que fou preceptor de l'emperador Gracià, el qual va enlairar-lo al consolat l'any 379, és una figura clau per estudiar la Catalunya del Baix Imperi i aquesta importància rau sobretot en la correspondència epistolar que manté amb el seu deixeble Paulí — que serà més tard el bisbe de Nola — quan aquest romanía a Barcelona — una vegada ja batejat — entre el 390 i el 393.¹¹

En una de les epístoles adreçades a Paulí diu: «... *Pauline fili! ueritus disolicuisse oleum, quod miseras, munus iterasti*». ¹² Veiem, doncs, que des de Barcelona s'envia dues vegades oli a Bordeus, *munus iterasti*; encara que es tracti d'un regal — no sabem si podria procedir àdhuc de les finques de Terasia —, i per tant de petites quantitats, això ens sembla molt illustratiu, ja que una vegada més prova el conreu de l'olivera en el nord-est de la Península durant el Baix Imperi.

Prudenci,¹³ a més de compondre un himne sobre les llànties i el seu oli, també parla, a inicis del segle v, de la producció d'oli en la vall de l'Ebre, ja que diu que les rodalies de Saragossa estaven plenes d'oliveres. Durant la segona meitat del segle vi Vicentius, que després serà bisbe d'Osca, en la donació que fa de les terres que tenia a Saragossa, Osca i Lleida a Sant Victorià, abat del monestir d'Asán, fa referència així mateix als seus camps d'oliveres.¹⁴

La producció d'oli i la importància d'aquest greix vegetal en l'alimentació quedarà reflectida en les regles monàstiques¹⁵ i també s'ha apuntat¹⁶ la possible procedència catalana de l'oli que sabem que

10. Per exemple ESTRABÓ, III, 4, 16.

11. Vegeu H. COLDSCHMIDT, *Paulinus' Churches at Nola, texts, translations and commentary*, Amsterdam, 1940; també C. RIBA - A. NAVARRO, *Obres d'Ausoni*, Barcelona, 1924, pàg. X.

12. D. M. AUSONI, *Llibre d'Epístoles*, XXV, 2-3 (ed. Teubner).

13. A. PRUDENCI, *Liber Peristephanon*, IV, 54 i ss.

14. Vegeu F. FITA, *Patrologia visigòtica. Elpidio, Pompeyano, Vicente y Gabino, obispos de Huesca en el siglo VI*, a BRAH, 49, 1906, pàg. 153.

15. Per exemple en la *Regula Isidori*, 9, o la *Regula Monachorum*, 5, de Sant Fruitós. Isidor també l'insereix en les *Etym.*, XX.3.19, 20.

16. Vegeu A. GARCÍA MORENO, op. cit., pàg. 307. Seguint a P. D. King, *Taw and Society in the Visigothic Kingdom*, ed. cast., Madrid, 1981, p. 220.

s'exportava, segons Gregori de Tours,¹⁷ des de la Península Ibèrica a la Gàl·lia en els segles VI i VII i que hom desembarcava a Marsella. Les al·lusions a l'oli hispànic es repeteixen en molts llocs, així en la Geopònica,¹⁸ el *Corpus glossariorum latinorum*,¹⁹ els tractats de veterinària — en aquest sentit són molt característiques les que fa Cassià Fèlix —,²⁰ i concretament les fonts medievals bizantines esmenten l'oli produït a Catalunya, l'oli català — ἔλαιον κατὰ λαγυκόν —.²¹

L'arqueologia de casa nostra també ens forneix una documentació que s'agermana amb el que ens diuen les fonts. Sabem que algunes *villae* baix-imperials tenen almàsseres; només cal citar la de Tossa de Mar²² o la de Vilauba²³ amb llurs dependències agrícoles i premses d'oli. Si la vila de Tossa ens dona una cronologia dels segles IV-V, el trull dels estatges agraris de la basílica paleocristiana del Bovalar encara estaria en plena utilització a les acaballes del segle VII.²⁴

La menció del *liquanem*,²⁵ terme llatí emprat com a sinònim de *garum* a partir del segle I de l'era sols apareix una vegada en l'*Expositio*: en el capítol LIX referit a Hispània; això ja ens indica la rellevància que aquest producte té per a la Península Ibèrica i concretament per al nord-est.

El *garum*, continuament reflectit en la literatura clàssica, és, com escaientment ha dit P. Grimal, «una substància d'ús quotidià, d'origen oriental i sens dubte grec».²⁶ En efecte, tenim documentat aquest mot en les tragèdies de Sòfocles²⁷ i les mencions es van succeint no solament en la diacronia del món antic sinó àdhuc en època contemporània. Avui dia aquesta maceració encara té vigència en moltes contrades de la Mediterrània: Niça, Grècia, Egipte.²⁸

No ens volem pas referir aquí a la fabricació i composició del

17. GREGORI DE TOURS, *Història dels Franks*, IV.

18. Geopònica, IX, 26 (ed. de H. Beckh, Teubner, Leipzig, 1895).

19. Vegeu GOETZ, *Corpus Glossariorum Latinorum*, Leipzig, 1889-1923.

20. Cassià Fèlix, *De medicina* (ed. de V. Rose, Teubner, Leipzig, 1879).

21. *Orneosophion*, 545, 9. Epítom recollit per G. Grosse a *Las fuentes de la época visigoda y bizantina*, a F. H. A., IX, pàg. 438, Barcelona, 1954.

22. A. CASTILLO, *La Costa Brava en la Antigüedad: la villa romana de Tossa de Mar*, a *Ampúrias*, I, 1939, pàgs. 235-267.

23. R. F. J. JONES et alii, *The late roman villa of Vilauba and its context*, a *The Antiquaries Journal*, LXII, 2, 1982, pàgs. 245-282.

24. Vegeu R. PITA - P. DE PALOL, *La basílica de Bobalá y su mobiliario litúrgico*, a *Actas del VIII Congreso Internacional de Arqueología cristiana*, Barcelona, 1972, pàgs. 383-401.

25. Vegeu *Thesaurus linguae latinae*, VII, 2, fasc. X, Munich, 1976, cols. 1474 i 1475.

26. P. GRIMAL - TH. MONOD, *Sur la véritable nature du garum*, a *REA*, 54, 1952, pàg. 29.

27. SÒFOCLES, frag. n.º 531; vegeu E. A. I. ÅHREUS, *Aeschyli et Sophoclis Tragoediae et Fragmenta*, Didot, París, 1842.

28. Vegeu CL. JARDIN, *Garum et sauces de poisson de l'antiquité*, a *RSL*, XXVII, 1-4, 1961, pàg. 75.

garum, ja que aquests aspectes han estat molt ben estudiats,²⁹ però sí remarcar el relleu que té en la baixa llatinitat. Només cal donar una reüllada al *De re coquinaria* d'Apici, obra que coneixem mercès a uns epítoms fets en els segles IV o V i que fou objecte de posteriors modificacions en el VI per un tal Vinidari³⁰ a l'hora de veure la importància d'aquest producte: gairebé totes les receptes tenen necessitat d'aquest amaniment, el trobem en l'assaonament de les carns, llegums, fruites...³¹

La producció de *liquanem* al nord-est de la Península Ibèrica durant el Baix Imperi romà es desprèn sobretot d'un paràgraf també d'Ausoni dirigit a Paulí i que és continuació del que hem esmentat abans. Diu el poeta: «... *munus iterasti, addito etiam Barcinonensis muriae condimento cumulatius praestitisti. Scis autem me id nomen muriae, quod in usu uulgi est, nec solere nec posse dicere, cum scientissimi ueterum et Graeca uocabula fastidientes Latinum in gari appellatione non habeant. Sed ego, quocumque nomine liquor iste sociorum uocatur, iam patinas implebo meas, ut parciior ille maiorum mensis applaria sucus inundet* ...»³²

Ausoni no pot ser més explícit. Veiem l'elogi que fa del *Barcinonensis muriae condimento*, suc tan estalviat a la taula dels seus pares — Varró diu que en els seus temps era un luxe —,³³ encara que aquest nom de *muria* — que Plini ens diu que era el nom ibèric de les salines —,³⁴ paraula que encara roman en provençal,³⁵ no era grat a un poeta tan classicista i acurat com era Ausoni i prefereix d'emprar el vocable *garum* alludint al *garum sociorum*³⁶ que tenia fama, com diuen Marcial³⁷ i Plini — el qual el compara als perfums més sofisticats quant al seu preu —³⁸ d'ésser el *garum* de millor qualitat.

La fabricació de *garum* exigia una gran quantitat de sal. L'existència d'aquest mineral en la zona nord-est de la Península — a més de les possibles salines — també ens és assenyalada per les fonts literàries. Sabem per les Nits Atiques³⁹ que Cató s'admirava de la sal de Cardona i en el Baix Imperi el bisbe alvernès Sidoni Apollinar cita

29. Vegeu P. GRIMAL - TH. MONOD, op. cit., i CL. JARDIN, op. cit.

30. APICI, *De re coquinaria*. Ed. C. Giarratano - Fr. Vollmer, Teubner, Leipzig, 1922.

31. APIC., IV, 5, 3; VII, 12, 2; VI, 9, 2; V, 8, 2; etc.

32. D. M. AUSONI, XXV, 3-15.

33. Vegeu PLINI, *Història Natural*, XIX, 7.

34. Ibid., XXXI, 83.

35. Vegeu, *Thesaurus linguae latinae*, VIII, Munich, 1936-1966, col. 1672; també PAULY-WISSOVA, *Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, XVI, Stuttgart, 1935, col. 661.

36. És a dir, el *garum* que es feia a Cartagena amb l'*scomber* que dona nom a la ciutat d'*Scombraria*.

37. MARCIAL, *Epigrames*, XIII, ep. CII.

38. PLINI, *Història Natural*, XXXI, 94.

39. A. GELI, *Nits Atiques*, II, 22, 29.

la sal hispànica que s'extreia de les muntanyes de Tarragona.⁴⁰

Volem esmentar que, com diu C. Jardin,⁴¹ alguns tipus de *garum* eren fets amb ostres, ostres que Tertul·lià, amb una metàfora molt aconseguida, anomena *maris poma*.⁴² Les ostres, que en l'Edicte de Diocleciana apareixen taxades a un preu relativament enlairat — cent denaris el centenar —, també les tenim documentades en la Barcelona del Baix Imperi a través d'Ausoni: «... *et ostrifero super addita Barcino ponto*»;⁴³ Oribasi,⁴⁴ metge i amic de Julià l'Apòstata, també es refereix a les ostres que hi havia a Tarragona.

L'estudi de la producció de *garum* en relació amb les dades que ens facilita l'arqueologia a l'occident de la Mediterrània ha estat realitzat, en un treball ja clàssic, per M. Tarradell i M. Ponsich⁴⁵ demostrant que solament Lixus i Baelo — l'únic lloc del litoral hispànic — ens documenten la producció de *garum* en el Baix Imperi. La investigació dels darrers anys ha posat sobre la taula noves dades que confirmen la fabricació d'aquest producte a l'època baix-imperial, aquest és el cas, per exemple, de la Ciutadella de Roses.⁴⁶

Cal dir, d'altra banda, que el mot *liquaminarius*,⁴⁷ comerciant o venedor de *garum*, és una paraula molt darrerament testimoniada dins el lèxic de la llengua llatina i que solament trobem en una època molt tardana: *Glossae de Lactantius Placidus*.⁴⁸ Segons es desprèn dels textos, la importància d'aquest producte en l'alimentació de l'època és cabdal i així no ens ha d'estranyar, per exemple, que la regla monàstica de Sant Pacomi recomani als malalts que prenguin *liquanem*.

L'Edicte de Diocleciana esmenta dues varietats o qualitats de *garum* que s'insereixen dins de l'apartat dels olis: *liquaminis primi* i *liquaminis secundi*. La primera ve taxada a 16 denaris l'*italicus sextarius* que és la setzena part de l'*italicus modius* — mesura que té una capacitat de 8,754 litres —⁴⁹ i que per tant equival a 0,547 litres; la segona té un preu de 12 denaris l'*italicus sextarius*.

40. S. APOLLINAR, *Llibre d'Epístoles*, IX, 12, 1.

41. CL. JARDIN, op. cit.

42. TERTUL·LIÀ, *De cultu feminarum*, 1, 6, 2.

43. D. M. AUSONI, XXVII, 89.

44. ORIBASI, II, 58. Vegeu A. MOLINIER, *Oeuvres d'Oribase*, a *Collection des Médecins Grecs et Latins*, 5 i 6, París, 1873-1876. També H. MORLAND, *Oribasius Latinus*, I, Oslo, 1940.

45. M. PONSICH - M. TARRADELL, *Garum et industries antiques de salaison dans la Méditerranée occidentale*, París, 1965, pàgs. 117-118.

46. Vegeu J. M. NOLLA - F. J. NIETO, *Una factoria de salaó de peix a Roses, a Fonaments*, 3, 1983, pàgs. 187-200.

47. Vegeu F. GAFFIOT, *Dictionnaire illustré latin-français*, París, 1934, pàg. 914.

48. Vegeu GOETZ, op. cit. També PIRIE-LINDSAY, *Glossaria latina iussu Academiæ Britannicæ edita*, IV, París, 1926-1931.

49. Vegeu M. GIACCHERO, *Edictum Diocletiani...*, pàg. 117. També K. ERIM - J. REYNOLDS - M. CRAWFORD, *Diocletian's Currency Reform: A New Inscription*, a *JRS*, LXI, 1971, pàgs. 171-177.

Un altre producte que apareix tant en l'edicta de preus com en els advertiments paternals que un comerciant oriental dona al seu fill referit a la Península Ibèrica i que podem situar sense cap mena de dubtes en el nord-est és la carn de porc.

Escau posar en relleu la importància que la carn de porc té a l'ésser, ja des d'època republicana, un dels productes bàsics — juntament amb el blat i l'oli — de l'*annona*. Aquest fet encara és més evident en el Baix Imperi. És precisament mitjançant les xifres del repartiment de *larida caro* o *caro porcina* com S. Mazzarino demostra que la Roma del segle IV està superpoblada,⁵⁰ i té, doncs, més habitants, àdhuc, que en època alt-imperial.

D'altra banda, A. Chastagnol i A. Piganiol han estudiat el comerç de la carn de porc dirigida principalment a l'alimentació de la Roma baix-imperial i que estava a cura de corporacions, *suarii*, que eren els qui compraven la carn a les províncies i la portaven a Roma sota el control de l'Estat.⁵¹ La major part d'aquesta carn — la més apreciada pels romans en aquest moment — passava per la corporació dels *suarii*, els quals duïen a terme en el *forum suarium* — VII regió — les distribucions oficials i regulars de carn de porc ja des d'època d'Aurelià.

Sabem que la distribució de carn de porc al poble de Roma — *erogatio* o *praebitio* — era gratuïta a començaments del segle IV⁵² però paral·lelament a aquestes distribucions oficials que solament afectaven a la ciutat de Roma — després també a Constantinoble — hi havia, dins tot l'imperi, un mercat normal i lliure de carn.⁵³ Segons A. Chastagnol⁵⁴ des dels inicis del segle IV fins a la meitat del segle V hi ha un augment considerable dels preus de la carn de porc en el mercat lliure, augment que sembla més considerable i acusat sota la dinastia constantiniana.

El *lardum* — paraula que té un camp semàntic més ampli que la catalana llard — també és esmentat en els passatges que l'*Expositio* dedica a Macedònia i a Lucània, en aquest darrer hom palesa implícitament el perquè de la importància del llard en aquesta regió: «...*Lucania regio optima et ipsa omnibus abundans et lardum multum foras emittit, propter quod est in montibus cuius animalium uaria.*»⁵⁵ Pacato, en el mateix segle IV parla també de la pròspera ramaderia

50. S. MAZZARINO, *Aspetti sociali del quarto secolo*, Roma, 1951, pàgs. 217 i ss.

51. A. CHASTAGNOL, *Le ravitaillement de Rome en viande au Ve siècle*, a *RH*, CCX, 1953, pàgs. 13-22; A. PIGANOL, *L'Empire Chrétien*, París, 1972, pàgs. 331-332.

52. ZÓSIM, II, 9.

53. A. CHASTAGNOL, op. cit., pàg. 15.

54. Ibíd., pàg. 20.

55. *Expositio*, LII,

hispanica,⁵⁶ ramaderia que ha estudiat J. M. Blázquez sobretot en la seva relació amb les fonts.⁵⁷

Estrabó, quan es refereix a les serralades septentrionals de la Península Ibèrica, alludeix, interpretant-ho com un tret bàrbar més, que es faci servir mantega en comptes d'oli.⁵⁸ La importància del fet ramader en aquestes zones, com ha dit J. Maluquer,⁵⁹ queda també reflectida en el camp artístic i religiós. La remor d'aquesta aferrada cria de porc de la qual gaudia la Península Ibèrica — en la qual sobresurten Cantàbria i la Cerdanya — encara està enregistrada en els Paroemígrafs grecs: «'Ιβηρες υῶν ἀγέλας ἀντί προβάτων τρεφουσι.»⁶⁰

Quan Estrabó parla de la Cerdanya, agafant dades de geògrafs anteriors, esmenta els excel·lents pernills que produïen,⁶¹ pernills que surten en l'obra de Marcial,⁶² i tot seguit explica que proporcionaven grans beneficis als seus habitants, beneficis que encara són una realitat durant el Baix Imperi.

L'Edicte de Dioclecià, en fixar els preus de les carns, fa referència concreta als *pernae optimaе siue petasonis Menapicae uel Cerritanae*. Aquest esment amb llur denominació d'origen en un document oficial que té una importància de primeríssima fila per estudiar l'economia baix-imperial constitueix la pedra de toc a l'hora de valorar una vegada més⁶³ el paper dels productes ramaders d'aquest moment en la zona pirinenca.

ELS COMERCIANTS

Cal dir, d'entrada, que ben poca cosa sabem de les persones que exercien alguna activitat relacionada amb el comerç al nord-est de la Península Ibèrica durant el Baix Imperi. Per escatir una mica l'origen i la posició social de tota aquella part de la població que estava més o menys vinculada al mercadeig caldria disposar d'un gran nombre — així com d'una gran diversitat — de documents i bàsicament d'inscripcions; no cal remarcar la importància que té l'epigrafia per als estudis de població.

I aquestes dades haurien de procedir dels nexes comercials per

56. L. PACATO, *Panegyricus Theodosio Augusto dictus*, IV, 4.

57. J. M.ª BLÁZQUEZ, *La economía ganadera*, a *Emerita*, XXV, 1957, pàgs. 159 i ss.

58. ESTRABÓ, III, 3, 7.

59. J. MALUQUER, *Pueblos Celtas*, a *Historia de España*, I, Madrid, 1954, pàg. 70.

60. *Paroemiographi graeci*, pàg. 82. Ed. de Th. Gaisrord, Oxford, 1836.

61. ESTRABÓ, III, 4, 11.

62. MARCIAL, XIII, ep. LIV.

63. Vegeu, per exemple, A. BALIL, *El Imperio hasta la crisis del siglo III*, a *Historia Económica y Social de España*, vol. I, *La Antigüedad*, Madrid, 1973, pàg. 293.

excellència: els ports. Ara bé, excepció feta d'Òstia,⁶⁴ que és en aquest aspecte — com en tants d'altres — un veritable *unicum* en ésser el llindar d'entrada a Roma, la informació de què hom disposa dels restants ports de la Mediterrània és tan magra que no permet de treure conclusions fidedignes i això s'accentua en el Baix Imperi.

Sembla ser⁶⁵ que, pel que ateny a la Península Ibèrica, l'element estranger i bàsicament oriental té una importància destacada en el comerç llunyà — més encara durant la dominació política visigoda —, però la rellevància de la gent de fora, que pensem que no es pot negar, no ens ha d'eclipsar totalment el paper dels hispànics en la xarxa de les relacions comercials del moment. L'existència de navicularis i nauclers hispànics durant el Baix Imperi ens ve manifestada per la documentació de caire jurídic que poseïm. El Codi de Teodosi⁶⁶ recull dues constitucions de la primera meitat del segle iv que fan referència als *navicularii* hispànics que realitzaven el transport a/i des de Roma estant lliures dels *munera* i una d'elles, la de l'any 336, ens palesa, amb tota evidència, que dits navicularis eren hispànics. Cassiodor també es referirà als nauclers de la Península Ibèrica.⁶⁷

El naviculari⁶⁸ és un possessor de vaixells que estan supeditats al servei de l'*annona* però, per més que el servei de l'*annona* cívica tingui un caràcter obligatori, la legislació que coneixem al respecte ens fa pensar que aquesta obligació és bastant lleugera, ja que solament s'imposa — en condicions normals — als navicularis un viatge cada dos anys i mentrestant poden explotar llur vaixell pel seu propi compte. A canvi reben també un *epimetron*, és a dir, un percentatge de la càrrega quan transporten per l'Estat i nombrosos avantatges tant fiscals com jurídic.

Encara que, malauradament, no tenim cap testimoni directe que ens pugui justificar l'activitat dels navicularis al nord-est de la Península, com que estan ben documentats en la Hispània baix-imperial, no és gens gratuït pensar que també desenvoluparien llur activitat en aquest indret, ja que aquí hi havia ports molt importants. Cal tenir així mateix en consideració que les mercaderies que constitueixen la

64. Vegeu, per exemple, G. GALZA, *La necropoli del Porto di Roma nell'Isola sacra*, Roma, 1940; H. THYLANDER, *Inscriptions du port d'Ostie*, Lund, 1952.

65. Vegeu, entre altres, L. BRÉHIER, *Les colonies d'Orientaux en Occident au commencement du Moyen Âge*, a *ByzZ*, XII, 1903; A. BALIL, *La economía y los habitantes no hispánicos del Levante español durante el Imperio Romano*, a *Archivo de Prehistoria Levantina*, V, 1954, pàgs. 251-273; A. GARCÍA Y BELLIDO, *El elemento forastero en Hispania Romana*, a *BRAH*, 144, 1959, pàgs. 119-154; L. A. GARCÍA MORENO, *Colonias de comerciantes orientales en la Península Ibérica. Siglos V-VII*, a *Habis*, 3, 1972, pàgs. 127-154.

66. C. TH., XIII, 5, 8; XIII, 5, 4.

67. CASSIDOR, *Variae*, V, 35.

68. Vegeu J. ROUGÉ, *Recherches sur...*, París, 1966, pàgs. 229 i ss.

base de l'*annona* — excepte el blat, producte que mai no ha estat un conreu destacat en aquestes contrades — tenen certa importància en la Catalunya del Baix Imperi, si bé aquesta coincidència no vol dir, lògicament, que calgui posar-ho en relació.

Com ens explica la documentació,⁶⁹ ara queda molt accentuada l'especialització de les províncies orientals de l'Imperi en fornir de provisions la capital de la *Pars Orientis* i en contrapartida Roma depèn, bàsicament, de l'Occident, és a dir, d'Àfrica i d'Hispània. Així l'oli de la Bizacena té una destinació majoritària cap a Roma segons ha estudiat Zevi.⁷⁰

Si passem tot seguit a considerar l'element oriental caldria saber, de bell antuvi, el grau de fiabilitat que hom pot concedir a la onomàstica ja que, com és prou sabut, un nom greco-oriental no implica necessàriament aquest origen i, a més, caldria saber també quan realment es tracta de gentes vingudes de l'altre costat de la Mediterrània, si només hi són de passada — fet que ens faria sospitar que possiblement són mercaders — o bé si ja es trobaven aquí — àdhuc formant petites comunitats — des de feia temps.⁷¹ Són dades aquestes que sovint se'ns escapen.

La necròpolis romano-cristiana del Francolí és el punt que ens proporciona més noms amb trets orientals.⁷² Ara, per més que siguem conscients que alguns d'ells només són deguts, per exemple, que el difunt era cristià, pensem que en ésser Tarragona un port que mantenia relacions amb totes les regions del món romà⁷³ es pot concedir certa fiabilitat a l'onomàstica i de fet no hi ha dubte que part d'aquests noms semblen referir-se a gent vinculada d'una manera o altra a les activitats comercials i portuàries.

El principal tret diferenciador entre els individus de la *Pars Orientis* i els de la *Pars Occidentis* rau en la llengua,⁷⁴ els epígrafs tarragonins, a més de presentar molts d'ells una onomàstica clarament

69. Per exemple la mateixa *Expositio*, XXXVI.

70. F. ZEVI - A. TCHERNIA, *Amphores de Byzacène au Bas-Empire*, a *Études des Antiquités africaines*, 3, 1969, pàgs. 173-214. Caldria, però, matisar llurs afirmacions ja que darrerament a les Illes Balears s'han trobat àmfores de la Bizacena que contenen *garum*; vegeu V. M. GUERRERO - D. COLLS, *Exploraciones arqueológicas submarinas en la bocana del puerto de Cabrera (Balears)*, a *Trabajos del Museo de Mallorca*, 34, pàgs. 1-21.

71. Vegeu J. ROUGÉ, *Recherches sur...*, pàgs. 295 i ss.

72. Sobre aquesta necròpolis, vegeu J. SERRA VILARÓ, *Mem. núm. 83, 93, 104 i 133 de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades*; J. VIVES, *La necròpolis romano-cristiana de Tarragona: su datation*, a *AST*, 13, 1937-1940, pàgs. 47-60; P. DE PALOL, *Tarraco Hispanovisigoda*, Tarragona, 1953, pàgs. 95 i ss.; *Id.*, *Arqueologia cristiana de la España romana*, Madrid-Valladolid, 1967, pàgs. 278 i ss.

73. Vegeu A. BALIL, *op. cit.*, i A. GARCÍA Y BELLIDO, *op. cit.*

74. Vegeu P. COURCELLE, *Les lettres grecques en Occident de Macrobe à Cassiodore*, París, 1943; H. I. MARROU, *Histoire de l'éducation dans l'Antiquité*, París, 1948.

grega, també ens reflecteixen el lèxic d'aquesta llengua en algunes paraules del formulari.⁷⁵ Això evidencia la rellevància de l'element oriental — amb el significat més ampli — al nord-est de la Península en el Baix Imperi; ara el grec era una llengua entesa i segurament àdhuc parlada per un nombre considerable de la població tarragonina. En aquest sentit tenen un interès excepcional inscripcions com la d'Aureli Eliodor o la de Nectari. La primera ens diu implícitament que Aureli Eliodor era un grec — *natione greca* — de Tars i sembla ser que habitualment romanien a Sevilla;⁷⁶ la de Nectari, que pertany a les acaballes del segle IV o ja al V, escrita en grec, ens palesa que aquest subjecte era de Pitermon (Faium).⁷⁷ El pes que tenen els orientals en els altres indrets de la Península també és considerable.⁷⁸

Si llambreguem els textos escrits podem dir que el gàlata Palladi⁷⁹ en la seva Història Lausiaca escrita cap a l'any 419 ens explica l'aventura de dos comerciants que després d'haver passat molt de temps al front d'una empresa que els havia deixat son pare, ferits per la gràcia de Déu, decideixen consagrar al Senyor tot el temps que els restava de vida i abraçar la vida monàstica per poder lliurar-se a l'ascetisme. Si bé Palladi ens diu que aquests comerciants eren hispànics, en donar-nos aquest autor d'Ancira els seus noms — Isaias i Paesios — ens fa ensar que siguin orientals o, cosa que sembla més versemblant, jueus en connexió, però, amb la Península Ibèrica.

Segons un paràgraf de Libani, el cèlebre retòric d'Antioquia que mor vers el 393, hom pot interpretar també que els orientals venien a cercar *garum* a Hispània.⁸⁰ El mateix Sant Jeroni ens explica que el *naucierus* Zenó — que no sabia llegir llatí! — li portava la correspondència des dels països de l'occident.⁸¹

Com han posat en relleu alguns autors,⁸² aquests orientals — tan-tes vegades citats per les fonts com sirians — sembla ser que solament explotaven les rutes comercials que els proporcionaven més guanys i, d'altra banda, bandejaven aquelles que no els eren prou

75. Vegeu J. VIVES, *Inscripcions cristianes de la necròpolis romano-cristiana de Tarragona*, a *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, MCMXXVII-MCMXXXI, VIII, Barcelona, 1936, i *Inscripciones cristianas de la España romana y visigoda*, Barcelona, 1969.

76. J. VIVES, *Inscripciones cristianas de la España...*, n.º 196.

77. Vegeu S. OLIVES, *La inscripción griega núm. 103 del Museo Paleocristiano de Tarragona*, a *Boletín Arqueológico de Tarragona*, 3-4, 1946, pàgs. 41-47.

78. Vegeu L. A. GARCÍA MORENO, op. cit.

79. PALLADI, *Història Lausiaca*, XIV, 1. Ed. d'A. Ramon, Bernat Metge, Barcelona, 1927.

80. LIBANI, *Discursos*, LXII, 46.

81. SANT JERONI, *Cartes*, 72, 1.

82. J. ROUGÉ, *Recherches sur...*, pàgs. 312 i ss.

rendibles. Això fa que Sinesi es queixi, ja que, segons ell, els sirians no s'acostaven a les costes de la Cirenaica.⁸³ De ser realment així podem pensar que si durant el Baix Imperi i el món visigòtic els orientals continuen viatjant devers el llunyà occident és que els atractius que fornien el comerç devien ésser prou considerables i l'intercanvi prou important en ambdues direccions, aquest fet quedaria també envigorit per l'*Expositio*, redactada per un siríà vers la meitat del segle iv.⁸⁴

Cal palesar també que l'abundor i el pes de la normativa jurídica referida a la connexió que hi ha entre la navegació i l'Estat no ens ha de fer dubtar, ni de lluny, de l'existència d'una navegació lliure i privada. No solament ens la confirmen diferents autors sinó el mateix Codi de Teodosi;⁸⁵ àdhuc en època de Justinià hi ha documentada una navegació independent de l'Estat.⁸⁶

En les relacions comercials que hi ha entre les regions orientals de l'Imperi i la Península Ibèrica durant el Baix Imperi romà destaca el paper dels jueus, la presència semítica en aquest moment sembla ser considerable si bé això no vol dir, és clar, que tots els jueus estiguessin vinculats al mercadeig.⁸⁷ Apareixen documentats bàsicament a Tarragona, Tortosa, Menorca, Elx i Elvira; la comunitat menorquina és la millor coneguda gràcies al testimoniatge del bisbe Sever⁸⁸ referent a la persecució de jueus que tingué lloc a l'illa entre els anys 416 i 418 i a llur conversió posterior.

Al segle iv o al v⁸⁹ pertany la inscripció que fou trobada a l'escorxador de Tarragona i que consta de 17 ratlles de les quals les sis primeres estan escrites en llengua llatina i les altres en grega; a més, presenta el característic canelobre de set braços. Aquesta inscripció ens documenta a Tarragona una comunitat jueva amb un arxisinagog que era el nét d'un tal Rab Latues de Cizic.

L'epígraf tarragoní ofereix, des d'un punt de vista filològic, errors molt rellevants tant d'escriptura com de semàntica que no semblen pas deguts a l'ús d'un llatí ja més o menys vulgaritzat, sinó al mal domini que feien del llatí aquestes gents — el text llatí és molt més breu — sens dubte políglotes que enraonaven, almenys, llatí,

83. SINESI, *Cartes*, 4.

84. Veg. J. ROUGÉ, *Expositio*...

85. C. TH., XIII, 7.

86. C. J., XI, 3, 1.

87. Vegeu L. GARCÍA IGLESIAS, *Profesiones y economía familiar de los judíos españoles en la antigüedad: aproximación a un problema*, a *Revista Internacional de Sociología*, XXXIII, 1975, pàgs. 165-183.

88. Vegeu J. AMENGUAL, *Un prematur testimoni de la polèmica antijueva: La circular de Sever de Menorca (417)*, a *Lluc*, 694, 1981.

89. Vegeu J. M.ª MILLÁS VALLICROSA, *Una inscripció judaica bilingüe a Tarragona*, a *Sefarad*, 17, 1957, pàgs. 3 i ss.

grec i hebreu o arameu. Hom pot fer les mateixes remarques lingüístiques respecte a la inscripció sepulcral trobada al Mas dels Pallaresos — vora de Tortosa — i que presenta el corresponent canelobre alludint a una tal Isidora, filla de *Ionatie Taxiaes*.⁹⁰ Tenim documentada també la presència jueva a la mateixa Tortosa on hi ha una inscripció trilingüe — en hebreu, llatí i grec — amb un canelobre d'una tal Meliosa.⁹¹ De Vinebre procedeix així mateix un text epigràfic molt fragmentat escrit en hebreu i llatí.⁹²

La carta-encíclica del bisbe Sever de Menorca, quan ens parla de les pintoresques conversions dels jueus magontans, ens fa veure l'enorme importància que la comunitat jueva tenia en el principal port de Menorca — Maó — enfront als altres indrets de l'illa,⁹³ importància que té paral·lelismes en altres punts geocomercials de la Mediterrània.⁹⁴

La comunitat de Maó està en contínua relació amb les que hi havia a tota la Mediterrània. Sever es refereix a un tal Innocenci, un dels prohoms jueus de *Magona*, que havia vingut amb els seus servents fugint de la Península; és probable que fos originari de la zona de Tarragona i que, a causa de la inestabilitat política del nord-est de la Península a inicis del segle v anés a les illes, cosa que, d'altra banda, considerant el caire itinerant d'aquesta gent, no li devia de suposar gaires enrenous. Innocenci també és políglot. Ens és, a més, molt explícit el paràgraf en el qual Meleci, que és no res menys que el germà de Teodor, li proposa d'escapar-se fent-se a la mar, fet que, però, no poden dur a terme ja que els esdeveniments que ens narra Sever tenen lloc durant l'època del *mare clausum*. L'esposa d'Innocenci i la germana d'aquesta també cerquen refugi en els vaixells. Sever a més ens documenta anades i vingudes de jueus que es trobaven en trànsit a l'illa.

Durant els segles de domini visigòtic la presència d'orientals i jueus en els principals llocs geocomercials de la Península Ibèrica i de les Illes Balears sembla agafar encara més fesomia com ens ho palesa, per exemple, la legislació que hi ha sobre el gran comerç alludint als *transmarini negotiatores* i a les activitats que es duïen a terme en els ports.⁹⁵

90. Vegeu A. FERRUA, *Inscripciones griegas y judías*, apèndix a *Inscripciones Cristianas de la España romana y visigoda*, n.º 430.

91. *Ibid.*, n.º 428. La bibliografia sobre aquesta excepcional inscripció és molt extensa.

92. Vegeu E. HÜBNER, *Inscriptiones Hispaniae Christianae*. Nueva York, 1975, número 187.

93. Vegeu J. AMENGUAL, *Un prematur testimoni...*

94. És molt il·lustratiu en aquest sentit el que passa a Nàpols; vegeu J. ROUGÉ, *Ports et escales dans l'empire tardif*, a *StudMed.*, I, 1978, pàg. 93.

95. Vegeu, entre altres, A. D'ORS, *Los transmarini negotiatores* en la legislació

El manteniment d'una economia basada en el *solidus aureus* de Constantí devia proporcionar, d'altra banda, als comerciants el benefici d'un excellent numerari. Cal palesar també que tots els impostos relacionats amb el mercadeig es pagaven en moneda — *adaeratio* —;⁹⁶ són ben ilustratives en aquest sentit les unitats ponderals trobades a Roses.⁹⁷

LES RUTES COMERCIALS

Segons l'apartat 35 de l'Edicte de Dioclecià, que estableix els preus màxims del transport de mercaderies entre els diferents llocs de l'Imperi, Hispània comerciava per mar amb Orient, Africa i Roma. Com s'ha dit repetides vegades⁹⁸ la Península Ibèrica és sempre, en aquests itineraris, el punt d'arribada — *quo* — i mai el de partida — *unde* —, ja que la menció d'Hispània ens ve donada mitjançant un acusatiu de lloc a on regit per *ad* o *in*. Ara bé aquest fet no palesa, per ell mateix, un nihilisme comercial de la Hispània d'aquest moment, ja que la sola existència d'un mercat que consumeix els productes que vénen de fora, productes que no devien ser precisament barats, indica que les coses no funcionaven malament del tot.

Per més que no s'esmenta cap port de la Península ni en l'Edicte ni en l'*Expositio*, el primer arriba a fixar el cost del transport mercantívol — *naulum* — entre l'Orient i el nord-est de la vella *Tarracoenensis* encara que, malauradament, no sabem per ara, a causa de la fragmentació del text, la quantitat exacta de la taxa; de saber-ho hom podria afinar molt més.⁹⁹

La relació que el nord-est de la Península Ibèrica manté amb l'Orient queda molt clara a través de la moneda. Si bé sembla ser que, almenys fins a mitjan segle IV, la immensa majoria dels percentatges numismàtics ens arriben a través de l'engranatge administratiu, cal tenir, d'altra banda, molt en compte les aportacions — per petites que siguin — que puguin provenir del comerç. Entre aquestes aportacions destaca l'arribada de moneda oriental, moneda que alguns nu-

visigòtica, a *Homenaje Barcia-Trelles*, Santiago de Compostela, 1958; S. J. DE LAET, *Portorium, étude sur l'organisation douanière chez les romains, surtout a l'époque du Haut Empire*, New York, 1975.

96. Vegeu L. A. GARCÍA MORENO, *Algunos aspectos fiscales de la Península durante el siglo VI*, a *HAnt.*, I, 1971, pàgs. 233-256.

97. Vegeu P. DE PALOL, *Ponderales y exagia romanobizantinos en España*, a *Ampurias*, 11, 1949, pàgs. 127-150.

98. Vegeu, per exemple, J. ARCE, *El edictum de pretiis...*

99. Vegeu J. ROUGÉ, *Recherches sur...*, pàgs. 369 i ss.

mismàtics han relacionat ja amb les anades i vingudes de mercaders orientals a/i des de la Península.¹⁰⁰

Així, a mesura que avança el segle iv, el predomini global de la moneda occidental disminueix i a més d'una major circulació, la zona del litoral català i de les Illes Balears presenta un origen de numerari molt més divers enfront a la resta de la Península. Roses i Menorca arribaran a tenir, àdhuc, majoria de moneda encunyada a l'Orient.

Cal posar en relleu la coincidència i sincronia cronològica que existeix entre l'arribada generalitzada de moneda encunyada en les seques orientals i les dades que ens forneixen els textos i l'epigrafia sobre les persones vingudes de l'Orient. A Tarragona tenim documentada la presència de Cizic tant per la numismàtica com per l'epigrafia.

Dit això, convé subratllar que l'exhaustiva investigació arqueològica que s'ha portat a terme sobre el Baix Imperi i l'època visigòtica en la zona nord-est de la Península ens augmenta i aclareix el camp de visió d'una manera considerable. Són ben coneguts en aquest sentit els treballs de P. de Palol;¹⁰¹ és evident que tant la iconografia dels mosaics de les Illes Balears, per exemple, com el mobiliari litúrgic o els ponderals bizantins ens fiten, d'una manera molt clara, les connexions comercials i humanes entre els dos extrems de la Mediterrània.

A l'hora d'esgranar tot aquest tràfic comercial, els pecis — malgrat tota llur problemàtica — tenen un paper molt destacat. És molt eloqüent el cas del Cap de Favaritz,¹⁰² situat al nord-est de l'illa de Menorca, ja que ens documenta un transport d'objectes amortitzats entre els quals hi ha peces litúrgiques i diferents canelobres, àdhuc un dins un medalló.

La connexió del nord-est d'Hispania amb el nord d'Àfrica, ben documentada per l'arqueologia, queda molt precàriament palesada — exceptuant les Illes Balears — en les fonts escrites; aquestes in-

100. Així J. P. BOST - M. CAMPO - J. M.ª GURT, *La circulación monetaria en Hispania durante el periodo romano-imperial: Problemática y conclusiones generales*, a *Symposium numismático de Barcelona*, Barcelona, 1979, pàg. 180.

101. P. DE PALOL, *Ponderales y exagia...*; Id., *Bronces hispanovisigodos de origen mediterráneo*, Barcelona, 1950; Id., *Los incensarios de Aubenya (Mallorca) y Lladó (Gerona)*, a *Ampurias*, 12, 1950, pàgs. 1-19; Id., *En torno a la iconografía de los mosaicos de las basílicas de las Baleares*, a *Actas de la I Reunión Nacional de Arqueología Paleocristiana*, Vitoria, 1966, pàgs. 131-150; Id., *El Baix Imperi*, a *Història de Catalunya*, I, Salvat, Barcelona, 1978, pàgs. 239-256; Id., *Catalunya i Balears en temps paleocristians i visigòtics. Les noves descobertes arqueològiques i literàries*, a *Memòria de l'Institut d'Arqueologia i Prehistòria de la Universitat de Barcelona*, 1981, pàgs. 37-47.

102. Vegeu M. FERNÁNDEZ MIRANDA et alii, *Arqueología submarina en Menorca*, Mahó, 1977.

congruències, tan freqüents entre les dades materials i les dades literàries, demostren, una vegada més, que l'argumentació que es recolza sobre la falta de proves és sempre molt perillosa. Que el *naulum* establert entre l'Àfrica i la Península sigui més baix que el que hi ha entre aquesta i Roma no ens serveix de gran cosa, ja que desconeixem la zona de la Península a què es refereix l'Edicte.

Deixant de costat, de moment, algunes dades que veurem més endavant, podem palesar que, segons sembla ser, durant les invasions del segle III unes bandes de francs¹⁰³ s'apoderen a Tarragona d'un es naus i es dirigeixen a l'Àfrica. El bisbe Víctor Vitensis en la seva Història sobre la persecució dels vàndals, escrita l'any 483, ens explica també que arran de les persecucions la població de Tipasa i Cartago es dirigeix a Hispània a través de la mar,¹⁰⁴ fet que ens fa suposar que la navegació entre els dos llocs — encara que segurament menys fins al nord-est — devia ésser un fet quotidià. En època de Teodoric tenim documentats uns vaixells hispànics carregats de blat que es dirigeixen al nord d'Àfrica.¹⁰⁵

Les Illes Balears tenen, versemblantment, en aquesta relació que s'estableix entre el nord-est de la Península Ibèrica — ara en sentit restrictiu — i l'Àfrica una importància cabdal de la mateixa manera que la tenen devers l'Orient;¹⁰⁶ és probable, d'altra banda, que l'element oriental sigui sovint el subjecte actiu en aquestes relacions, no més cal tenir en compte, per exemple, com es realitza la navegació en el món antic.¹⁰⁷

L'arqueologia detecta perfectament les connexions amb Àfrica, és el cas de les *laudes* sepulcral, de les produccions — a començaments del segle V — del taller de sarcòfags que hi ha a Tarragona, de les arribades de terra sigillata clara D, de les llànties i àmfores de la Bizacena...¹⁰⁸

L'altre gran nexa de comunicació marítima i comercial de la Península amb la resta de l'Imperi és, segons l'Edicte de Dioclecià, el que la uneix amb Ostia. En aquesta ruta el pes de l'administració té,

103. Vegeu R. D'ABADAL, *Els precedents a la història de Catalunya*, Barcelona, 1967.

104. VÍCTOR VITENSIS, *Hist. pers. Afr. Prou.*, III, 9. Mon. Germ. Hist. A. A., III, pàgs. 47-48.

105. CASSIODOR, *Variae*, V, 35.

106. Veg. J. AMENGUAL, *Aspectes culturals i relacions marítimes de les Balears durant el Baix Imperi*, a *Estudis històrics menorquins*, 1, 1982.

107. Quant al Baix Imperi, és molt cloqüent l'itinerari de *Rutilius Namatianus*, que ens descriu un periple pel nord-oest de la península italiana a inicis del segle V. Sabem, d'altra banda, que Postumius, el carter de Sulpici Sever, va des de Narbona a Alexandria fent parada a Cartago.

108. Vegeu H. SCHLUNK, *Sarkophage aus christlichen Nekropolen in Karthago und Tarragona*, a *Madriider Mitteilungen*, 8, 1967, pàgs. 230-258; P. DE PALOL, *Arqueologia cristiana de la España romana*, Madrid-Valladolid, 1967, pàgs. 306 i ss.

segons sembla, gran importància com ens ho fa palès, si més no, la normativa que coneixem referida als navicularis que abastaven la capital. Sabem per Plini¹⁰⁹ que el trajecte entre Roma i Tarragona trigava quatre dies. És possible que a mesura que va minvant la força de l'engranatge estatal les relacions amb Roma perdin intensitat però durant el Baix Imperi encara tenen molt de relleu; pensem, per exemple, en l'arribada de sarcòfags esculturats.¹¹⁰

Els contactes del nord-est de la Península devers el migdia de les Gàl·lies són considerables. Així Ausoni quan vol atraure l'atenció sobre l'apogeu de la Narbona del segle IV cita¹¹¹ les mercaderies — en bona mesura d'Orient — que li arribaven des del mar dels ibers: «... *te maris Eoi merces et Hiberica ditant aequora*.» Sidoni Apollinar, en el segle V, bé que d'una manera tòpica, esmenta com a coses típiques d'Hispania les seves naus i les pedres precioses tornassolades.¹¹²

Deixant de banda aquests textos poc clars i bastant exagerats, passem, tot seguit, a llambregar les anades i vingudes a través dels camins traçats per terra ferma — bàsicament l'avial via augusta — entre els dos aiguavessos dels Pirineus.

Llur activitat devia ser intensa; això és el que deduïm d'una tirallonga de Paulí quan aquest feia estada a Barcelona. Després que Ausoni,¹¹³ el seu mestre, li escrigués dues epístoles fent-li retrets perquè se n'havia anat a viure a unes terres totalment desertes i a unes ciutats ruïnoses, Paulí que en aquests moments, repetim, romania al nord-est de la Tarraconense — de primer, durant un període molt curt, a Saragossa i després a Barcelona — i que sempre sol estar ben assabentat de les coses que diu, centra la seva argumentació per bandejar els retrets d'Ausoni — totalment retòrics — en fer-li conèixer, a través d'un text que és una veritable corografia, que habita, en contra del que li diu Ausoni, entre ciutats esplèndides i atapeïdes d'alegre vida humana.¹¹⁴

És molt rellevant que Paulí, per justificar-se davant d'Ausoni, al·ludeixi que ell viu entre *urbibus et laetis hominum celeberrima cultis* i més endavant torna a palesar que habita entre les cases i els camins dels homes: *hominum tecta atque uias*. Ens adonem que l'activitat de les vies de comunicació és un tret fonamental per demostrar a Ausoni — el qual estava dolgut per la partença de Paulí — que ell viu en un indret plenament civilitzat.

109. PLINI, *Història Natural*, XIX, 4.

110. P. DE PALOL, *Arqueologia cristiana...*, pàgs. 290 i ss.; M. SOTOMAYOR, *Sarcòfags romano-cristians de España. Estudio monográfico*, Granada, 1975.

111. D. M. AUSONI, *Epístoles*, XVIII, 124-125.

112. S. APOLLINAR, *Carmen*, V, 40-53.

113. D. M. AUSONI, *Epístoles*, XXVII, 71-89, i XXIV, 45-72.

114. M. P. PAULÍ, *Epístoles*, X, 195-246.

L'activitat dels camins dels nord-est de la Tarraconense — tan de vers la Gàllia com la resta de la Península — a què alludeix Paulí té, lògicament, una relació directa respecte al comerç. Prudenci¹¹⁵ també es serveix durant els anys 403-405 d'aquests camins del nord-est de la Península Ibèrica i concretament de la via augusta quan va a Roma passant pel sud de la Gàllia.

Tornant altra volta a Paulí de Nola, tenim testimoniada la invitació que aquest autor fa a Sulpici Sever de venir a Hispània indicant-li, tot seguit, la facilitat d'usar la via que des de Narbona el conduirà a la Península travessant els Pirineus. Diu Paulí: «*Veni igitur si placet, ante Pascha, quod nobis optatius est, ut sacras ferias me sacerdote concelebres: quod si iam ad itineris ingressum propitio Deo uis occurrere, post Pascha in nomine Christi profiscere. Sed credimus in Domino nostro, quia tibi in desiderium nostri flagrantius inspirabit ne ultra Pascha tempora ad nos tua proferre sustineas. Iter quantum sit et puer unanimittatis tuae renuntiabit, quid ad nos de Eleusone octava, ut asseruit, luce peruenit: tam brevis enim et facilis uia est, ut nec in Pyrenaeo ardua sit, qui Narbonensi ad Hispanias agger, nomen magis quam iugum horrendus, iniciacet...*»¹¹⁶

Ens evidencia Paulí la rapidesa amb què es duïen a terme els viatges a través de la via augusta que era, sens dubte, l'artèria més important del comerç terrestre entre la Península i la resta de l'Imperi; és possible així mateix que fos la via augusta el mitjà que va emprar el grec Aureli Eliodor a l'anar des de Sevilla fins a Tarragona. L'activitat d'aquesta via encara la tenim documentada durant la segona meitat del segle VII, ja que Wamba hi passa en lluitar contra el rebel Paulo.¹¹⁷ No sabem, d'altra banda, si la menció que fa Procopi¹¹⁸ d'una ruta comercial que anava des de Gènova als ports del sud de la Gàllia i de la Península es pot relacionar amb la que esmentarà després Gregori de Tours¹¹⁹ entre la Península i Marsella.

L'arqueologia també es fa ressò d'aquesta comunicació, afavorida per raons de veïnatge, que el nord-est de la Península Ibèrica tenia amb les Gàllies tal com es desprèn, per exemple, dels fragments de sarcòfags gals que hi a Empúries¹²⁰ i sobretot per l'arribada de sigil·lates grises i ataronjades, de les quals s'han detectat forns en la zona atlàntica francesa, la Provença i el Llenguadoc.¹²¹

115. A. PRUDENCI, *Liber Peristephanorum*, IV, IX, 11-12.

116. M. P. PAULI, *Epistoles*, VI, 11.

117. JULIÀ DE TOLEDO, *Historia Rebellionis Pauli aduersus Wambam Gothorum Regem*, P. L., XCVI, pàgines 774-775 i 761.

118. PROCOPI, B. G., II, 12, 29.

119. GREGORI DE TOURS, *Història dels Franks*, IV.

120. P. DE PALOL, *Arqueologia cristiana...*, pàg. 318.

121. VEGETI J. L. ARGENTE, *La villa tardorromana de Baños de Valdearados (Burgos)*, a *Excavaciones arqueológicas en España*, 100, 1979, pàgs. 89-108, a on recull tota

ELS TEXTOS CRISTIANS

El caire urbà dels primers batecs del cristianisme de la Península Ibèrica i llur lligam — tant d'origen com de difusió — amb la xarxa comercial han estat assenyalats repetides vegades.¹²² No és aquest el lloc de parlar-ne. Volem només referir-nos a les relacions i connexions que ens permeten de fer, *grosso modo*, les fonts cristianes.

La primera fita literària sòlida que tenim pel nord-est de la Tarraconense procedeix precisament de Tarragona, ciutat portuària i cosmopolita: es tracta de les actes martirials de Frutuós i dels diaques Auguri i Eulogi, condemnats a conseqüència de les persecucions de Valerià l'any 259.¹²³ A partir d'aquestes actes s'ha volgut establir connexions amb l'Àfrica, com diu J. Bastardes, «s'ha dit que, pel lèxic, el seu autor devia ésser un africà, però la mateixa intensitat de les relacions amb Àfrica en totes les esferes culturals, i especialment pel que fa a l'origen del cristianisme a Hispània, fa innecessària aquesta teoria».¹²⁴

Per més que els testimonis del cristianisme hispànic del Baix Imperi, deixant de banda els seus orígens, tingui molts lligams — bàsicament en el terreny arqueològic — amb el nord d'Àfrica creiem que no és gens científic i sí molt precipitat voler estendre un pont entre el cristianisme hispànic i l'africà a partir, solament, del vocabulari i de les construccions sintàctiques. Com ja va dir i demostrar a començaments de segle el gran lingüista E. Löfstedt¹²⁵ — que tants esforços va esmerçar en el llatí del Baix Imperi — els arguments lingüístics mai no són vàlids per esbrinar la pàtria d'un autor; la pàtria, en tot cas, cal cercar-la mitjançant altres viarany.

Així, doncs, i a causa que en aquest moment el llatí no és encara tan hispànic o tan africà com per distingir-lo, gairebé no podem dir res respecte a les possibles relacions que presenten aquestes actes;

la bibliografia anterior. També A. MARTÍN-F. J. NIETO-J. M. NOLLA, *Excavaciones en la ciudadela de Roses (campana 1976 y 1977)*, Girona, 1979; M. PREVOSTI, *Cronologia i poblament a l'àrea rural d'Iluro*, Mataró, 1981; Id., *Cronologia i poblament a l'àrea rural de Baetulo*, Badalona, 1981; A. MARTÍN, *Excavacions a la villa romana de Can Bosch de Basea*, Terrassa, 1980; J. F. CLARIANA, *Sondatge estratigràfic a la villa romana de Can Majoral (Mataró)*, Laietania, 1981.

122. Vegeu, per exemple, P. DE PALOL, *Orígens i difusió del cristianisme a Catalunya*, a *L'Avenç*, 54, 1981, pàgs. 48-51.

123. Vegeu P. FRANCHI DE CAVALIERE, *Gli atti di S. Fruttuoso di Tarragona: Studi e Testi*, 65 fasc., Ciutat del Vaticà, 1935; A. FABREGA, *Pasionario hispánico*, I, pàgs. 86-92; et alii.

124. J. BASTARDAS, *Educació i cultura*, a *Història de Catalunya*, I, Salvat, pàgina 260.

125. E. LÖFSTEDT, *Philologischer kommentar zur Peregrinatio Aetheriae*, Upsala, 1911; Id., *Late latin*, Oslo, 1959.

solament que Sant Agustí¹²⁶ les coneix molt bé i àdhuc les cita en un sermó que pronuncià el dia de la festa d'aquests màrtirs i que Prudenci, d'altra banda, també les coneixia com es desprèn de l'himne VI del *Peristephanon*.¹²⁷

El mateix escau de dir dels dos màrtirs que foren víctimes de la persecució de Dioclecià l'any 303: Feliu i Cugat.¹²⁸ Intentar justificar l'origen africà de Cugat a partir de possibles lexemes púnics que hom vol veure en el seu nom és, també, malauradament, massa arriscat i gratuït.

Un altre nexa de relació amb l'Àfrica, aquest amb una mica més de consistència, s'ha volgut cercar també en l'obra de Sant Pacià. Les seves connexions amb Àfrica es fonamentarien en els anomenats «africanismes» que presenten les obres que realment es poden atribuir a Pacià i que són *Epistulae tres ad Simpronianum*, *Paraenesis siue exhortatorius libellis ad paenitentiam* i el *Sermo de Baptismo*.¹²⁹

Hom recolza, bàsicament, aquests africanismes en el fet que Pacià feia anar una versió bíblica distinta de la Vulgata i que podria ser nord-africana. Això aboca al delicat problema de la *uetus* o de les *uetera* que manejava i quin era, lògicament, el seu origen i l'àrea d'utilització.¹³⁰ La recepció del text bíblic per les primeres comunitats cristianes de l'occident, i entre elles la de Roma, es fa en llengua grega, però el problema s'inicia amb el llarg procés de les traduccions fins que l'Església adopta d'una manera oficial la versió de la Vulgata en la qual participa Sant Jeroni.

La reconstrucció de les *uetera* es realitza, pràcticament sempre d'una manera molt precària, mitjançant les cites que els autors cristians fan de la Bíblia. Actualment hom encara no disposa d'acurats estudis d'aquesta mena per a les obres de Sant Pacià. A més per delimitar els possibles contactes de Sant Pacià vers l'Àfrica caldria, també, haver resolt ja de bell antuvi les incògnites que actualment hom té de l'existència o no d'una *uetus hispana* i tampoc cal deixar de banda la possible existència de diverses versions dins la Península;

126. AGUSTÍ, *Sermons*, 273.

127. Vegeu *Corpus Christianorum*, 126, pàgs. 314-320.

128. A. PRUDENCI, *Liber Peristephanon*, I i IV.

129. Vegeu L. RUBIO, *Obras de San Paciano*, Barcelona, 1958.

130. Vegeu T. AYUSO, *La Vetus latina hispana*, Madrid, 1953; M. SOTOMAYOR, *La Iglesia en la España romana*, a *Historia de la Iglesia en España* dirigida per R. García-Villoslada, Madrid, 1979, pàgs. 7-400, a on queda recollida l'extensa bibliografia; M. C. DÍAZ Y DÍAZ, *En torno a los orígenes del cristianismo hispánico*, a *Las raíces de España*, Madrid, 1967, pàgs. 423-443; J. M.ª BLÁZQUEZ, *Posible origen africano del cristianismo español*, a AEA, 40, 1967, pàgs. 30-50; Ib., *Orígenes africanos del cristianismo español*, a *Imagen y Mito*, Madrid, 1977, pàgs. 467-494; L. GARCÍA IGLESIAS, *Origen africano del cristianismo hispánico*, a *Historia de España Antigua*, II, Madrid, 1978, pàgs. 667-671.

no sabem encara si, per exemple, el text bíblic que feia anar la pelegrina Egèria¹³¹ i el del bisbe de Barcelona eren idèntics.

Deixant de costat si Pacià utilitza o no de veres la *uetus afra*, cal dir que els contactes probables, amb el nord d'Àfrica que té aquest autor ens vénen donats, ara sí, pel fet que Pacià agafi, tret que si és rellevant, molts dels postulats doctrinals que havien desenvolupat abans d'ell els autors africans. Així en la *Paraenesis ad paenitentiam* tracta sobre el mateix tema que Tertullià en la seva *De paenitentia*,¹³² però la influència doctrinal més gran que rep Pacià és de Sant Cebrià; tots els escrits antinovacians de Cebrià són les fonts que farà anar Pacià en tractar aquests temes.¹³³

Quant a les relacions que existien entre el nord-est de la Península i Roma, els textos cristians ens en diuen també ben poca cosa. Aquestes, però, devien ésser prou intenses en ser Roma tant la capital política com religiosa de l'occident cristià.¹³⁴ Meropi Ponci Paulí ens diu que té el costum de fer un pelegrinatge anual a Roma, designant amb l'expressió *solemnis consuetudo* el viatge que fa a aquesta capital per la diada de Sant Pere i de Sant Pau,¹³⁵ malauradament no sabem si feia aquestes anades i vingudes durant la seva estada a Barcelona.

Prudenci coneixia també detalladament Roma, a on roman, almenys, una temporada llarga, ja que ens descriu, també en el dia de Sant Pere i de Sant Pau, les multituds amuntegades que donaven a la ciutat una extraordinària animació¹³⁶ i en el seu *Cathemerinon* esmenta els monuments que presentava la ciutat de Roma del seu temps i concretament explica el meravellós efecte lluminós que tenia la ciutat durant la vigília pasqual.¹³⁷

La connexió entre el nord-est de la Península i les Gàl·lies partint dels textos cristians ha estat excel·lentment subratllada per J. Fontaine¹³⁸ qui ha palesat, mitjançant els testimonis d'Ausoni — autor no cristià —, Paulí i Prudenci uns trets comuns i bàsics entre els dos vessants dels Pirineus. Si bé és veritat que des d'un punt de vista literari les relacions culturals entre els aquitans-narbonesos i els hispànics no s'han resolt d'una manera definitiva, sembla ser que eren

131. A. ARCE, *Itinerario de la virgen Egeria*, Madrid, 1980, a on s'aplega tota la bibliografia.

132. Vegeu L. RUBIO, op. cit., pàg. 180.

133. *Ibid.*, pàgs. 32-33.

134. A. VEGETU M. SOTOMAYOR, *La Iglesia...* També P. DE PALOL, *Algunos aspectos históricos y arqueológicos del cristianismo en la Tarraconense y en las Galias, a Caesar-augusta*, 6, 1955, pàgs. 141-167.

135. M. P. PAULÍ, *Epístoles*, XLIII, 1.

136. A. PRUDENCI, *Liber Peristephanon*, IV, IX, 11, 12.

137. *Id.*, *Cathemerinon*, V, 141 i ss.

138. J. FONTAINE, *Valeurs antiques et valeurs chrétiennes dans la spiritualité des grans propriétaires terriens a la fin du IVe siècle occidental*, a *Epektasis, Melanges J. Daniélou*, París, 1972, pàgs. 571-595.

prou intenses. Els contactes entre una i altra banda dels Pirineus ens vénen documentats, a més dels llaços personals existents, per l'enigmàtic adversari de Jeroni, un tal *Vigilantius Calagurritanus* que segons la notícia que dóna Gennadus¹³⁹ era *natione Gallus i Hispaniae Barcelonensis parochiae ecclesiam tenuit*.

La identitat i semblança que hi ha entre el sud de la Gàllia i el nord-est de la Península Ibèrica podria venir evidenciada pel fet que Melània la Jove, segons Palladi,¹⁴⁰ es vengui a la vegada llurs possessions en Hispània i la Gàllia i, en canvi, mantingui les que tenia a Sicília, Campània i Africa. L'heresiarca Priscillià també es dirigeix a les Gàllies.

Com diu J. Fontaine:¹⁴¹ «L'intense circulation des lettres, des idées et des oeuvres, que le correspondance de Paulin atteste entre la Tarraconaise, l'Aquitaine et la Campanie, constituerait à elle seule un indice favorable à l'hypothèse d'échanges encore plus précis.»

Volem remarcar també que la vida itinerant era habitual en els intellectuals cristians del moment; així el jove hispànic Orosi va a Hipona per tal d'aprendre al costat de Sant Agustí,¹⁴² Paulí viatja per amistat,¹⁴³ l'emperadriu Eudoxia va fins a Jerusalem entrevistant-se amb Melània¹⁴⁴... i no cal dir de les anades *ad loca sancta*. És cert, d'altra banda, que el fet que, a partir de Constantí s'obrin les portes del *cur-sus publicus* a la jerarquia eclesiàstica és important a l'hora de valorar els viatges cristians. D'aquesta manera poden anar, per exemple, al concili d'Arle els bisbes dels llocs més allunyats, entre ells el de Tarra-gona. El mateix Ammià Marcellí¹⁴⁵ esmenta entre els factors que excita-ven la cobdícia dels candidats a l'episcopat de Roma la d'usar carruat-ges confortables: *procedant uehiculis insidentes circumspecte uestiti*.

Ara bé, això, lògicament, no ha de fer oblidar els estrets i quoti-dians contactes que hi havia, dins l'*oikumenos* cristià, vinculats en bona mesura amb l'engranatge comercial. Són ben ilustratius també en aquest sentit els darrers escrits que s'han conegut de Concenci, ben estudiats per J. Amengual.¹⁴⁶ La cruïlla comercial menorquina queda transparentment retratada en les cartes de Concenci. Les pre-gones relacions que ja coneixíem per Sever agafen ara molta més fe-somia; l'illa devia mantenir comunicacions regulars amb la Penín-sula, nord d'Àfrica, Gàllies i l'Orient.

139. GENNADI, *uir. ill.*, 36.

140. PALA-LADI, *Història Lausiaca*, LXI.

141. J. FONTAINE, op. cit., pàg. 595.

142. AGUSTÍ, *Epistoles*, CLXVI, 2.

143. M. P. PAULÍ, *Epistoles*, I, 11.

144. *Vita S. Melania*, 58. Ed. de Rampolla, pàg. 33.

145. AMMIÀ MARCELLÍ, *Res Gestae*, XXVII, 3.

146. Vegeu J. AMENGUAL, *Noves fonts per a la història de les Balears dins el Baix Imperi*, a *Bolletí de la Societat Arqueològica Lulliana*, 37, 1979, pàgs. 99-111; *Id.*, *Aspectes culturals i relacions...*